

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”
Facultatea de Teologie Ortodoxă „Dimitru Stăniloae” - Iași

**Sfântul Paisie Velicikovski - înnoitor al vieții
monahale și organizator al slujirii liturgice.**

*Influențele operei sale în Bisericile Slave,
Greacă și Română*

TEZA DE DOCTORAT

- Rezumat -

Îndrumător:

Prof. Univ. Dr. Pr. Viorel Sava

Doctorand:

**Arhim. (Antonios)
Hrisant Tsachakis**

**IAȘI
2019**

Planul lucrării

Introducere

1. Argument
2. Obiectivele lucrării și metodele științifice folosite în elaborarea ei
3. Stadiul actual al cercetării în domeniu

Cap. I Viața Cuviosului Paisie Velicikovski și surse documentare

- I.1. Biografia Cuviosului Paisie
- I.2. Despre Autobiografia Cuviosului Paisie
- I.3. Despre Biografia după Ieromonahul Mitrofan

Cap. II. Sfântul Paisie Velicikovski și Biserica Slavă

- II.1. Istoria bisericii Slave, Biserica Slavă în secolul al XVIII-lea
- II.2. Influența lui Paisie Velicikovski asupra monahismului slav
- II.3. Viața Cuviosului Paisie în lumea slavă
- II.4. Stărețismul rus – fenomen al Ortodoxiei
- II.5. Un călugăr slav în Muntele Athos
- II.6. Influența operei Cuviosului Paisie asupra literaturii și spiritualității slave

Cap. III. Sfântul Paisie Velicovski și Muntele Athos

III.1. Sfântul Munte Athos în vremea Sfântului Paisie

III.2. Trăirea și lucrarea duhovnicească în obștea schitului Sfântul Ilie

III.4. Interesul Sfântului Paisie pentru scrierile filocalice

Cap. IV. Sfântul Paisie Velicovski și Biserica Română

IV.1. Trăirea și lucrarea duhovnicească în obștea Mănăstirii Dragomirna

IV.2. Trăirea și lucrarea duhovnicească în obștea Mănăstirii Secu

IV.3. Trăirea și lucrarea duhovnicească în obștea Mănăstirii Neamț

Cap. V. Contribuția Sfântului Paisie la îmbogățirea tezaurului spiritualității creștine

V.1. Traducerile patristice și filocalice în literaturile slavă și română

Cap. VI. Tipicon Monahal în preocupările Sfântului Paisie în Mănăstirile în care el a viețuit

VI.1. Tipicon Monahal în Muntele Athos

VI.2. Tipicon Monahal și rânduieli liturgice în cultul ortodox și în Romania

Cap. VII. Importanța rânduielilor liturgice pentru viața monahală

VII.1. Rânduieii pentru viața monahală chinovială

VII.2. Paisianismul și ucenicii Starețului Paisie

VII.3. Școala paisiană de muzică bizantină

Concluzii

Bibliografie

Este imposibil să vorbim despre monahismul din Balcanii veacului al XVIII-lea, fără să amintim de personalitatea Sfântului Paisie Velicikovski. Personalitatea lui a influențat viața monahală, deoarece a reînviat monahismul chinovial după modelul Sfântului Munte Athos, din secolul al XIV-lea. Studiile referitoare la viața marelui duhovnic ni-l prezintă ca fiind următor al marilor părinți ai Bisericii și totodată înnoitorul tradiției ascetice și isihaste, cu precădere în Biserica Slavă, Greacă și Română.

Fiind călugăr grec și studiind în România am primit cu mare bucurie misiunea de a-mi dedica studiul operei acestui sfânt neptic. Un alt motiv, pentru care am ales să cercetez viața și lucrarea marelui isihast este și evlavia, pe care, multe popoare, o exprimă față de Sfântul Paisie. Starețul nemțean Paisie este considerat în rândul marilor asceți și părinți ai Bisericii noastre Ortodoxe și reprezintă un exemplu pentru toți creștinii, și nu numai pentru viețuitorii din mănăstiri, un model de nevoință ascetică și trăire duhovnicească. El îndeplinește deplin calitatea de creștin, monah, stareț și om de cultură, fiind inițiatorul unei importante lucrări de traducere a scrierilor patristice, liturgice și canonice.

Prin această cercetare ne propunem să culegem informații despre viața și opera Cuviosului Paisie, unele incomplet cunoscute până acum, contribuind la revigorarea vieții monahale autentice. Lucrarea marelui dascăl constituie o punte de legătură între Bisericile Slavă, Greacă și Română și de aceea, un obiectiv

important este acela de a realiza un studiu amplu al operei Sfântului Paisie, care să reflecte unitatea de trăire și lucrare a întregii Biserici Ortodoxe.

Obiectivul cercetării este de a scoate în evidență asemănările și deosebirile din spații ortodoxe diferite, dar aflate în unitate de credință și ce rol a avut Paisie în revigorarea spiritualității ortodoxe universal, mai ales din perspectivă liturgică, în veacul rațiunii revoltate al iluminismului rationalist și reduționist.

Sfântul Paisie a știut să afirme ca normă a existenței sfințenia sau rațiunea rugătoare, ca legătură vie a rațiunii create cu rațiunea divină a Creatorului.

Metodele pe care le-am folosit – după ce am efectuat activitatea de documentare și cercetare bibliografică – au fost cea expozitivă, urmată de cea comapartivă; iar acolo unde tratarea unor aspecte a impus-o, am folosit și metoda critică. Nu a lipsit nici mijloacele analitice pentru realizarea unei tablou complet al rolului operelor sale în reînnoirea isihastă și în organizarea slujirii liturgice ortodoxe în general, și mai ales în ortodoxia românească unde a petrecut cel mai mult timp.

În fază preliminară, am căutat să fac o prezentare o vieții monahale a Sfântului Paisie, în spațiul slav, athonit și românesc și influența lucrărilor sale asupra monahismul ortodox. Apoi am

analizat contribuția la îmbogățirea tezaurului spiritualității creștine prin traducerile patristice și filocalice.

Spre final, am folosit metoda interactivă, arătând puterea de exemplu a starețului și influența lui asupra obștei în respectarea tipicului monahal și a rânduielilor liturgice, după cele athonite, și respectarea lor până în zilele noastre. Acestea sunt reflectate în viața cărturărească și liturgică a ucenicilor Sfântului Paisie care au continuat acest curent isihast numit paisianism.

Lucrarea este structurată pe șapte capitole în care se prezintă biografia și autobiografia, influența asupra lumii slave, viețuirea în Muntele Athos, chipul trăirilor duhovnicești din spațiul românesc, manuscrisele slave și române păstrate până astăzi, la noi sau în țări străine, respectarea tipiconului monahal athonit și influența lui în spațiul monahal românesc, încheind cu importanța lucrărilor liturgice pentru viața monahală, subliniind rânduielile pentru viața chinovială, ucenicii lui Paisie și paisianismul în isihamul românesc, încheind cu școala paisiană muzicală.

În primul capitol am vorbit despre viața Sfântului Paisie, analizând biografia și Autobiografia, scrise până acum.

Din punct de vedere cronologic, prima prezentare a personalității și operei lui Paisie e scurta descriere pe care o schițează monahul Vitalie, care-l arată așa cum apărea el în ochii ucenicilor săi români. Intitulată *Arătare în scurt pentru cuviosul Părintele Paisie ce au fost stareț sfintelor monastiri Neamțului și Secului,*

manuscrisul autograf al acestei biografii a fost găsit în 1957 de diaconul Ioan Ivan la sfârșitul *Mineiului pe februarie*, Râmnic, 1780 (nr. 4496) și a fost publicată în 1964.

Având în vedere faptul că, Paisie a murit în 1794 și că biografia definitivă a fost tipărită în 1836, observăm că autobiografia lui a rămas necunoscută și neutilizată de către publicul larg timp de patruzeci și doi de ani.

Apoi au urmat și altele, dintre care amintim: Sfântul Grigorie Dascălu, Cetfericov, Berechet, Racoveanu, Procopan, Ioan Ivan, pr. Ciprian Zaharia, Dan Zamfirescu, Valentina Pelin.

Autobiografia lui Paisie este de o valoare rară și o sursă istorică unică pentru viața monastică și spirituală a Ucrainei și a Moldovei, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Autobiografia unui stareț, manuscris slavon, text semnalat încă de la începutul secolului al XX-lea, de către Aleksandr Iațimirski, nu a fost publicat integral decât abia în 1986 de către Antonios-Eimilianos N. Tachiaos după manuscrisul „vieții” lui Mitrofan. *Autobiografia* Starețului Paisie a fost tradusă în italiană (1988), franceză (1991), americană (1989), iar în română, deși descoperită în manuscris încă de la mijlocul anilor 1980 (deci prima într-o versiune modernă), va fi tipărită abia în 1996.

Parcurgând lucrările menționate mai sus, se poate afirma că nu mai ai nimic de spus în legătură cu Paisie Velicikovski, dar

cercetând îndeaproape viața și opera sfântului, am descoperit că încă mai sunt aspecte care fac obiectul cercetării teologice.

În al II-lea capitol am vorbit despre influența paisianismului în lumea slavă.

Mulți din ucenicii cuviosului Paisie reîntorși în Rusia au devenit la rândul lor buni povățuitori în cele mănăstirești încât în scurt timp au crescut o nouă generație de monahi, care se orientau nu numai spre nevoințele exterioare, dar mai ales pe cele interioare de curățire a minții, de a educa și a crește în sine acel duh al dragostei și smereniei, care dă sens tuturor nevoințelor exterioare.

Toți acești ucenici ai cuviosului Paisie, fie singuri, fie prin ucenicii lor, au avut o contribuție importantă pentru renașterea tradiției ascetice în diferite mănăstiri și pentru introducerea regulei chinovite, însă au fost și alți râvnitori ai monahismului, care se raportau la învățăturile Cuviosului, în urcușul lor duhovnicesc.

Ucenicii cuviosului Paisie de la Neamț au încercat să introducă elementele vieții chinoviale atât în mănăstirile de obște, cât și în chiliile din păduri. Pentru o mică parte din frați, îndeosebi pentru acei care trăiau izolat, era mai de folos o simbioză dintre viața pustnicească și cea de obște. Cei mai mulți îi regăsim în obștea Mănăstirii Optina.

Sfântul Paisie a fost cel care a renăscut în Rusia *starcestvo*, tradiția bătrânilor duhovnici cărora ucenicii li se supuneau în

ascultare totală. Urmașii săi spirituali au fost marii duhovnici de la Optina.

Printre cei care au fost influențați de tradiția creată de Paisie Velicikovski îl putem numi și pe Sfântul Serafim de Sarov, fiind considerat urmaș al spiritualității Cuviosului Paisie.

În contextual temei pe care o examinăm, este important să înțelegem că înfloritoarea Sihăstrie Optina este, de fapt, moștenitoarea tezaurului duhovnicesc lăsat de cuviosul Paisie Velicikovski, care s-a nevoit la muntele Athos, de unde a și adus cele mai frumoase obiceiuri și rânduieli monahale. Continuând lucrarea începută de Sfântul Paisie, în viața lor duhovnicească, toți stareții de la Optina s-au asemănat între ei, parcurgând calea „trezviei și lucrării rugăciunii inimii înfăptuită cu smerenie și pocăință”¹. Sihăstria Optina își conducea viața după un tipic aspru. Nici starețul, nici monahii nu aveau bunuri în proprietatea personală, mâncau doar la trapeză, iar ascultările le primeau direct de la stareț.

Serghei Cetverikov, care era familiarizat cu viața și duhul Optinei, la finele muncii sale a tras concluzia că, după decesul starețului Ambrozie, „tradiția stareților din pustia Optina nu s-a stins, însă nici nu a mai avut vreodată atfel de putere și influență”.

Unii critici literari consideră că părintele Ambrozie este prototipul starețului Zosima din romanul lui Dostoievski.

¹ *Ibidem.*

Așadar, ultimul mare stareț de la Optina a fost ieroschimonahul Ambrozie Grenkov, care a întruchipat pe deplin calitățile ambilor lui înaintași, Leonid și Macarie. Chilia sa ticsită de cărți a devenit o „mică academie” în care activau V. Soloviov, F. Dostoievski, L. Tolstoi și alții. Chiar dacă urmașii lui au căutat să mențină același suflu ascetic, mănăstirea a intrat încet-încet într-un con de umbră, ajungând să fie închisă; ultimul stareț, ieromonahul Isaac cel Tânăr, fiind martirizat în Tula, la 27 decembrie 1938, ca urmare a ideologiei Perestroika, ea a redevenit un centru de renaștere spirituală a poporului rus.

Ucenicii Sfântului Paisie au influențat călugării de pe Sfântul Munte, din Moldova și din Rusia. Acolo a avut loc o renaștere largă a vieții spirituale, împreună cu interesul și dragostea pentru citirea și studierea cărților; călugării bătrâni și stareții au păstrat moștenirea Sfântului Paisie. Se pot observa trei curente principale: de Nord, Europa Centrală și de Sud. Mișcarea de Nord a avut centre în Mănăstirea Solovetsky, Valaam, Lavra Sfântului Alexandr Nevski și Mănăstirea Sfântul Alexandr Svirsky. Mișcarea centrală a fost concentrată la Moscova, în Gubernia Vladimir, Schitul Optina și mai târziu în Gubernia Orlov. În sud, era în Ploshchansky Hermitage și Glinsky Hermitage. Cercul de influență al Starețului Paisie era larg. În Rusia, s-a răspândit în 35 de eparhii.

Pentru secolul al XIX-lea, cuviosul Paisie Velicikovski a avut aceeași însemnătate, pe care a avut-o cuviosul Serghie de Radonej pentru secolul al XVI-lea; el a fost cel care cu succes a implimentat monahismul adevărat, care pătrunzând în Rusia dinspre Est odată cu creștinismul, a intrat într-o perioadă de decădere în perioada lui Petru I, este de părere protoiereul Alexandru (Soloviov) în cartea sa *Stărețismul*.

Astfel, Cuviosul Paisie, prin lucrarea și voința sa a influențat incontestabil monahismul ortodox, atât prin traducerea cărților duhovnicești, cât și prin educarea unei pleiade de ucenici îmbunătățiți. Activitatea desfășurată i-a adus aprecierea și simpatia tuturor râvnitorilor monahismului rus, și nu numai.

În al III-lea capitol am prezentat viața Sfântului Paisie în muntele Athos, unde a fost hirotonit și a deprins disciplina chinovitică.

În Athos, Sfântul Paisie a fost în avangarda renașterii spirituale: a îmbrățișat tabăra tradiționaliștilor în dezbaterile colivarilor și a readus la viață texte patristice vechi ascunse pe rafturi prăfuite ale bibliotecilor athonite. La puțin mai mult de deceniu după plecarea sa, Sfântul Nicodim Aghioritul și Macarie din Corint au contribuit esențial la renașterea tradițiilor patristice ortodoxe grecești, *Filocalia* și monahismul chinovitic de pe Sfântul Munte. Toți trei sfinții au avut o influență crucială în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când sentimentele de

independență revoluționară îi înflăcărau pe toți grecii. Opresiunea turcească părea mai rea decât niciodată, dar, ca și în Peloponez, se deschideau școli bisericești și s-a înființat Athoniada. Este remarcabil faptul că Sfântul Paisie, un slav, este asociat în acest mod cu renașterea Bisericii naționale grecești.

Pe când se afla la Athos, după multe insistențe, din partea frățimii, Paisie a primit să fie hirotonit preot la vârsta de 36 de ani și să fie hirotosit duhovnic în anul 1758, de către ierarhul Grigorie Roșca².

În acele clipe, ierarhul moldovean a simțit harul Duhului Sfânt, mărturisind cu lacrimi: „Fie voia lui Dumnezeu. Și au fost hirotonisit ierodiacon, preot și duhovnic, și s-au făcut mare bucuria tuturor fiilor lui celor duhovnicești. Iară hirotonia i s-au făcut în anul 36 al vârstei sale, de prea sfințitul ierarh Grigorie Râșca: carele au zis către unul din ucenicii preacuviosului, așa: Să știi fiule, că ferice de omul acesta, ferice și de părinții carii l-au născut, ferice va fi și de cei ce îl vor asculta pre dânsul (f. 106) – pentru că, eu când l-am hirotonisit, și mi-am pus mâinile pre capul lui, în vremea când se zice: «Dumnezeiescul Dar», și celelate; am simțit o mireasmă nepovestită; și cum că și mâinile mele în oarecare carele chip negrăit, s-au sfințit, din punerea lor pe capul lui”.

² IPS Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, *Viața Cuviosului Paisie de la Neamț*, Trinitas, Iași, 1997, p. 34.

Actul hirotonirii a însemnat recunoașterea oficială din partea autorităților bisericești din Țara Românească, a originii monahului Paisie și, totodată, confirmarea autorităților monastice din Sfântul Munte că, Paisie aparține monahismului românesc.

Sfântul Paisie era preocupat să organizeze o școală ascetico-filologică pentru a promova scrierile Sfinților Părinți, a căror manuscrise le adunase în Sfântul Munte, dar și să finanțeze lucrarea de traducere a acestora, din partea cărora a întâmpinat serioase probleme. Observă corect, profesorul A. Tahaios, faptul că, „pentru prima dată în sânul monahismului răsăritean este întâlnită o școală ascetico-filologică în care se cunoșteau foarte bine textele (patristice) și se abordau din perspectivă critico-filologică”. Iscusitul ascet moldovean, surprinde foarte potrivit faptul că monahismul și asceza, fără o întemeiere patristică și teologică și fără o călăuză duhovnicească neînșelătoare, nu pot exista ca etos și gândire autentic ortodoxe.

În al IV-lea capitol am scris despre timpul petrecut de Sfântul Paisie la mănăstirile Dragormina, Secu și Neamț, o perioadă bine cunoscută în spațiul românesc de aceea nu voi insista prea mult pe această perioadă.

Un calcul-sinteză al peregrinărilor monahului Paisie ar arăta în acest fel: 2 ani la Liubețki, Medvedovschi, Lavra Peșterilor și unele schituri ucrainene (1740-1742); 17 ani la Sfântul Munte Athos, la câteva chilii, o încercare la Simonos-Petra și apoi la

Schitul Sf. Prooroc Ilie al Mănăstirii Pantocrator (1746-1763); 35 de ani în Țările Române: 4 ani în schiturile Dălhăuți, Trăisteni, Cârnău și Poiana Mărului, din ținuturile Buzăului și Vrancei, cu o scurtă trecere la Vorona și Neamț în Moldova (1742-1746), și, după *intermezzo-ul* athonit, 12 ani la Dragomirna (1763-1775), 4 ani la Secu (1775-1779) și ultimii 15 ani de monahism, din cei peste 50, la Neamț (1779-1794). Cf. Diacon Prof. Ioan Ivan, pe pământ românesc, a stat 35 de ani plus cei 17 ani în Athos și cu 20 de ani neîmpliniți din țara sa, se totalizează anii vieții sale la 72 de ani.

Mitrofan, biograful Sf. Paisie, afirmă că perioada de la Dragomirna constituie anii de aur ai experienței paisiene, considerând dezvoltarea ulterioară de la Neamț, drept începutul decadenței.

În capitolul al V-lea am prezentat traduceri patristice și filocalice făcute de Paisie în limba slavă și în limba română.

Traducerile din Sfinții Părinți au fost o preocupare majoră în activitatea lui Paisie și a ucenicilor săi; au fost traduse operele fundamentale ale literaturii patristice fără să fie neglijate nici alte domenii, mai ales acelea care aveau scopuri morale superioare, apropiate de acelea pe care le urmărea. Așa se explică faptul că s-au făcut traduceri „din literatura populară, din scriitorii clasici greci, din filozofii antichității și chiar de cărți cu conținut istoric. Literatura patristică a fost pusă în valoare și circulație cu titluri din

marii învățători și ierarhi ai Bisericii ca Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur; din ale părinților îmbunătățiți și înduhovniciți ca: Teodoret, Ciprian, Eusebiu al Cezareei, Chirii al Ierusalimului, Ioan Casian, Efrem Sirul, Ioan Scărarul, Ignatie Teoforul, Fericitul Augustin, Simeon Noul Teolog, Grigore Palama, Grigore Sinaitul, Nil Pustnicul, Marcu Asceticul etc. Dintre cărțile populare s-au tradus și copiat aici: Viața Sfântului Vasile cel Nou și Vămile văzduhului, Alexandria, Esopia, Minunile Maicii Domnului, Hronograful lui Dimitrie al Rostovului, Varlaam și Ioasaf, Floarea darurilor și altele. S-au tradus texte din filozofii și scriitorii greci: Aristofon, Aristoteles, Platon, Plutarh, Socrate. Nu lipsesc nici manuscrise cu conținut istoric ca: Viața Sfântului Nifon, patriarhul Țarigradului, copiat de Rubim eclesiarhul; Le(i)topiseții țării, scris în limba veche; un letopiseț al lui Nicolae Mavrocordat. Pentru traducători și copişti s-au alcătuit și s-au tradus gramatici, lexicoane, comentarii.

Din numeroasele lucrări, cercetătorul A.I. Iațimirski identifică 43 de manuscrise, cu care operează toate studiile ulterioare.

În comparație cu informația lui A.I. Iațimirski, Valentina Pelin consideră că putem reconfirma drept autografe ale Starețului Paisie doar 38 de manuscrise, celelalte 5 fiind scrise, după părerea sa, de alți cărturari. Cele mai multe din manuscrisele prezentate în lucrare le-am văzut personal.

Analizând activitatea de traducere a obștii paisiene, De remarcat, în acest context, bunele cunoștințe de greacă și de latină ale monahilor români, care au corectat gramatical și lexical traducerile patristice slave în conformitate cu originalele grecești, aflate încă în manuscrise, cu două-trei decenii înainte de tipărire.

Monumentul cel mai impunător și mai important realizat de starețul Paisie Velicicovski în calitate de traducător, și singura sa operă tipărită în timpul vieții a fost, fără îndoială, versiunea slavonă a Filocaliei, intitulată *Dobrotoljubje*. Cartea avea să facă epocă, în devenirea spirituală a societății rusești, și să stea - mai mult decât originalul grec la originea interesului universal pentru Filocalie din zilele noastre.

Dobrotoljubje este cel mai impunător titlu creștin de noblețe al culturii ucrainene pe scara de valori a Europei creștine, și chiar dacă, nu se vor găsi mulți care să poată citi limba slavonă a sfântului ei alcătuitor, suntem siguri că nu va exista ucrainean cu dragoste de patrie și tradiție spirituală, care să nu dorească a ține în casă acest monument, ce simbolizează însăși prezența faptei și geniului creator al neamului său în cultura universală.

Pentru români, *Dobrotoljubje* este, înainte de toate, dovada vocației europene a spiritualității și vieții liturgice românești și valorificarea ei și spațiile ortodoxe grecești și slave. Într-o epocă în care, un corsican umplea istoria cu faptele sale de ostaș și om de stat, numai pentru că devenise cândva cetățean

francez și găsisse în Franța și Revoluția Franceză ceva fără de care extraordinara lui înzestrare s-ar fi risipit ca un meteorit rătăcit prin spațiile astrale, acest ucrainean înarmat cu altă sabie, a duhului, declanșase deja, din Moldova și din mijlocul românilor ceva care avea să cucerească, acea Rusie pe care Napoleon n-a putut-o cuceri! Și dacă epopeea napoleoniană s-a încheiat o dată cu extraordinara aventură a celui ce i-a stat în centru, epopeea Renașterii creștine, declanșată de Paisie, este astăzi mai mult ca oricând în desfășurare. Iar figura „starețului moldovean“ capătă conotații nebănuite.

Regăsirea valorilor creștine după o atât de lungă și înverșunată negare a lor va da spiritului lui Paisie Velicovski un rol activ în efortul universal de re-creere a lumii într-un duh al păcii și comuniunii.

În cap. VI am prezentat tipicul monahal de la Athos și influența lui asupra monahismului și cultului românesc și a ortodoxiei în general.

Conform actelor normative privitoare la organizarea și conducerea Sfântului Munte, incluse în cele opt tipicoane - I (972), II (1046), III (1394), IV (1406), V (1574), VI (1783), VII (1810), VIII (1911) -, comunitatea athonită, ni se înfățișează în istorie, ca având pe lângă autonomie administrativă, civilă sau politică, și o autonomie bisericească, tot atât de garantată.

Originea veche a monahismului athonit explică atașamentul tradițional al călugărilor din Sfântul Munte față de organizarea monastică inițială, care s-a dezvoltat independent de autoritatea ierarhică a Bisericii. De altfel, trebuie să admitem că, Athosul a constituit din vechime o comunitate careia i s-a recunoscut, în mod indiscutabil, autonomia față de conducerea bisericească; în caz contrar el ar fi făcut chiar, înainte de secolul al IX-lea obiectul legislației bisericești atât de bogate, amănunțite și variate a împăraților bizantini.

Așadar, Athosul a fost cetățuia în care s-a putut păstra o mare parte din comoara creației culturale și artistice a Bizanțului și a dat impuls primelor începuturi de viață culturală la popoarele ortodoxe, prin mijlocirea bunurilor culturii bizantine și antice.

Un rol important l-a avut Starețul Paisie în organizarea monahismului românesc, în perioada nemțeană, care poate fi sintetizat în trei etape: a intensificat Regulile monahale după modelul athonit, aceasta constând în viața de obște, cu ascultare față de stareț, cercetarea Scripturilor și scrierile Sfinților Părinți, iubire milostivă față de călugării bătrâni și bolnavi, ospitalitate față de străini și față de pelerini; în al doilea rând a intensificat legătura dintre viața de obște și rugăciunea inimii, iar preocuparea principală în viața monahală să fie participarea la Sfintele Slujbe după tipicul grecesc, iar după rugăciunea în comun să fie continuată în chilie, rugăciunea particulară rostind numele lui

Iisus. În acest fel, Paisie aduce un element nou, și anume, îmbinarea rugăciunii comune cu rugăciunea isihastă și isihamul în viața de obște, îmbunătățind astfel viața spirituală din România, metodă care dăinuie și astăzi. Slujbele bisericii se săvârșeau alternativ în limba slavă și latină. În al treilea rând, o preocupare deosebită a fost traducerea textelor patristice din limbile greacă și slavă, constituind o adevărată școală de traducători.

În ultimul capitol (VII) am prezentat rânduiele liturgice pentru viața monahală, încheind cu școala paisiană de muzică bizantină.

Ceea ce a adus Sfântul Paisie în monahismul românesc, nu este doar preocuparea pentru rugăciunea lui Iisus, căci aceasta s-a menținut mereu între miile de sihaștri din munții țărilor române, ci o introducere a acestei rugăciuni în viața de obște și prin aceasta o înviorare a spiritualității isihaste în ea și prin ea o înviorare a vieții de obște. Paisie a venit din Sfântul Munte, cu o obște româno-rusă, care practicau această rugăciune, pe care și-au însușit-o și călugării din Moldova. În acest sens, Sfântul Vasile de la Poiana Mărului afirma că, rugăciunea inimii nu este doar pentru sihaștri, ci și pentru cei din viața de obște.

De primă importanță, dată fiind viziunea pe care o presupune, a fost introducerea reuniunilor comunitare de seară, însoțite de conferințe pe diferite teme duhovnicești, plecând tocmai de la exegeza Scripturii și a textelor patristice. În tinerețea sa,

Paisie văzuse practicate asemenea reuniuni comunitare în schiturile Valahiei, în timpul primei sale șederi în Țările Române. El le-a adoptat, le-a permanentizat și le-a animat pe baza imensei munci de traducere și corectare a textelor patristice, mai cu seamă filocalice, muncă pe care a organizat-o, făcând astfel din aceasta un punct forte pentru întreaga comunitate. Obișnuia să repete că, dacă setea de cuvântul lui Dumnezeu, adică de studiul Scripturii și de textele patristice, va scădea, atunci în locul lor vor apărea între frați nepăsarea și dezbinările, căutarea voii proprii și a bunăstării, ceea ce va duce la risipirea obștii.

Aceste veritabile conferințe duhovnicești se țineau pe timpul iernii, când toți frații se adunau în mănăstire, muncile agricole fiind încheiate, iar comunitatea găsindu-se reunită în întregul ei. Ele începeau odată cu postul Crăciunului, pe 15 noiembrie, și se încheiau în sâmbăta lui Lazăr, respectiv în ajunul duminicii Floriilor. Se țineau în fiecare zi, cu excepția sâmbetelor și sărbătorilor, în mod alternativ, într-o zi în slavonă și în altă zi în română. De altfel, și slujbele, și dumnezeiasca Liturghie se celebrau deopotrivă alternativ în cele două limbi, dată fiind compoziția comunității.

Se face greșeala de a crede că „paisianism” înseamnă exagerata recomandare a rugăciunii minții - și culmea - a retragerii din lume, prin păduri ori pustietăți, de unul singur. Exagerare la care ar fi reacționat rezerva și „cumințenia” cernicană. Dar,

paisianismul înseamnă toată formidabila operă de reînsuflețire a corpului Ortodoxiei întregi, de insuflare a energiei spirituale noi, eliberată și revărsată în contemporaneitate din filele acoperite de praf ale Predaniei. Și de a face tocmai din viața de obște „punctul arhimedic” al unei astfel de mari înnoiri.

Un al doilea lucru, adus de Paisie, a fost revigorarea monahismului românesc, prin scrieri filocalice traduse din limba greacă, traduceri, dintre care cele mai multe erau mai curând o revizuire a traducerilor românești, sau traduceri din limba slavă și greacă.

Printre principalele direcții ale așezământului paisian se numără și cele care privesc viața și activitatea monahilor: viața de obște, o disciplină severă și în spiritul valorilor ascetice, îndeletnicirea cu diferite meșteșuguri și preocupări de îmbogățire a culturii teologice și artistice.

În această ultimă categorie de preocupări va fi inclusă și muzica, sprijinită direct de ilustrul stareț și aptă să corespundă prevederilor reformării vieții monahale și evoluția ei ulterioară poate fi pusă sub semnul puternicei tradiții cristalizate în timpul stăreției sale.

Unul dintre cei mai importanți exponenți ai școli muzicale nemțene, afirmată în condițiile generalizării paisianismului, a fost Visarion Protopsaltul autorului *Antologhionului paisian*, la care se vor adăuga și “faceri” ale altor psalți nemțeni, Iosif Protopsaltul,

Ieremia Monahul, Calinic Ieromonahul, trecut și el prin școala paisiană ca și Macarie Ieromonahul, dascăl al cântăreților din vatra culturală nemțeană.

Tot acum are loc debutul cântării corale, de influență rusă, fiind favorizată de practicarea în acea perioadă a cântării bisericești în strana dreaptă, în limba slavonă, iar în cea stângă în limba română, cu scopul stăvilirii, prin întărirea tradiției cântării în limbile slavă și greacă, a puternicului val de extindere a catolicismului. Atât cercetătorii muzicii bisericești (Episcopul Melchisedec), cât și a liturgicii (Petre Vintilescu), precum și întemeietorii muzicologiei românești, Titus Cerne și Teodor T. Burada, sunt de acord că starețul Paisie a adus odată cu el la Mănăstirea Neamț și cântarea pe note liniare, ce se practica în Galiția și în Rusia apuseană. Prin acest curent, Mănăstirea Neamț a dat *primul cor bisericesc* din Moldova³.

Reconstituirea creației eminentului reprezentant al școlii muzicale nemțene și al paisianismului se poate realiza pornind în primul rând pe urmele cărților de cult lipsite de notație muzicală care au ieșit din mâinile sale. Mai întâi vom aminti faptul că ieromonahului Visarion îi sunt atribuite și alte manuscrise cuprinzând doar texte liturgice neînsoțite de semiografie muzicală. Numai investigarea filologică și grafologică specializată ar putea

³ Pr. Gabriel Năstase, *Protopsalți, cântăreți și dirijori de cor la Catedrala mitropolitană din Iași*, Editura Pamfilus, Iași, 2007, p. 31.

lămuri unele din aceste atribuiri, pe baza corelării textelor cu altele din manuscrisele muzicale.

Paisie a fost văzut ca trăind „în trecut, în tradiții și în Tradiție”. Într-un anume fel, raportat la atmosfera anilor săi, lui Paisie i-ar fi șezut mai bine în veacul al XIV-lea, însă prezența și activitatea lui în această perioadă istorică a fost una cu adevărat proniatoare. El nu s-a întors la tradiția Părinților, ca semn al unui tradiționalist fundamentalist ci cu conștiința că doar de acolo provine salvarea monahismului și a creștinismului, în general.

Din acest motiv, recuperarea surselor patristice de către Paisie a însemnat nu doar propunerea unor noi căi în viața monahală (de fapt, revenirea la cele vechi, autentice), ci și descoperirea unor noi orizonturi în teologie, motiv pentru care a și fost numit „profetul și clarvăzătorul lucrurilor care vor veni”.

Concluzii

Paisie a fost omul providențial care a creat sinteza tuturor elementelor contemporane lui și a tuturor posibilităților ce puteau fi folosite de un om cu darul deopotrivă al lucrurilor dumnezeiești și al celor practice, imediate, pământești: ceea ce a realizat Paisie a fost sinteza între tradiția movileană a Ucrainei sale natale, între tradiția rusească, de la Nil Sorski până la Vasile de la Poiana Mărului, între tradiția românească și între marea tradiție athonită.

Toate acestea pe temelia de granit a sfintei și mării Predanii Ortodoxe, cuprinsă în tezaurul cugetării patristice și a marilor scriitori bizantini din epoca post-patristică.

În veacul „luminilor”, Paisie Velicikovski a aprins, aici la poalele Carpaților, un alt gen de „lumini: ale Ortodoxiei, ale tradiției patristice și bizantine”, transformate în lucrare vie asupra oamenilor. El a reușit să creeze o nouă „mișcare isihastă”, ca în secolul al XIV-lea, când isihasmul a răscolit și unit cugetele Ortodoxiei acelor vremuri rămânând valabil și în zilele noastre.

Biblică și patristică, iconică și doxologică, teologia ortodoxă autentică își caută încă promotori angajați, animați de fidelitatea față de Tradiție și conectați la realitățile prezente cărora sunt chemați să le ofere soluții cu adevărat salvatoare. Exigența în opțiuni de viață, lipsa de compromisuri vizibilă atât de timpuriu la Sfântul Paisie, râvna lui pentru cunoașterea Părinților ca surse inepuizabile de răspunsuri, caracterul puternic ascetic și ancorat liturgic al vieții sale îl proiectează pe Cuviosul Paisie de la Neamț, în criza de modele actuale, ca un reper autentic, permanent viabil, la care orice teolog, dar și orice monah sau creștin, este obligat să facă apel.

Cercetarea a constatat în consultarea a peste 300 de lucrări, românești și străine, menționate în bibliografia finală și sunt reflectate în peste 500 de note de subsol.

Am cuprins în această lucrare rolul deosebit de important al Sfântului Paisie în spiritualitatea ortodoxă românească a secolelor XVIII-XIX. El a creat un curent de înnoire a vieții monahale, mișcare spirituală care i-a avut în vedere și pe mireni. Acest curent poartă numele de paisianism și s-a datorat impresionantei activități de a traduce a operelor Sfinților Părinți ca suport în practicarea rugăciunii lui Iisus, având o puternică rezonanță în rândul călugărilor aflați sub ocârmuirea sa și nu numai.

Opera și viața Sfântului Paisie încă mai impune noi cercetări științifice atât pe plan istorico-spiritual cât și pe plan canonic-liturgic.

Sfântul Paisie a transmis ucenicilor săi dorința de se împărtăși din izvorul nesecat al scrierilor Sfinților Părinți și de cuvintele Scripturii, încât din rândul lor s-au ridicat noi modele, pe care le-am numit moștenirea isihamului paisian.

Așadar, lucrarea de față este o noutate în domeniu, pentru că este o cercetare amplă, despre viața și opera Sfântului Paisie Velicicovski și influența lor în cele trei medii ortodoxe, român, slav și grecesc.

Sfântul Paisie Velicikovski are puteri inspiratoare și conlucrătoare care pot însufleți, în orice timp istoric, un atât de necesar reviriment patristic, tradus ca mod de viață și de gândire autentic ortodoxă.

Acest Duh ce a sălășluit în Paisie și s-a revărsat prin el, ne face și pe noi vii. El ne va da puterea de a birui apocalipsul contemporan și a deschide urmașilor o zare mai senină spre viitorul ce ne așteaptă.

Trebuie să o spunem clar: Paisie Velicovski fără Țara Românească și Moldova ar fi fost un Napoleon fără Franța și fără poporul francez. Cine-l poate concepe pe Napoleon în afara acestor două „condiții”? La fel este a-l respinge pe Paisie afară din pământul și sufletul românesc!

Bibliografie:

Enciclopedii și dicționare

Enciclopedia Ortodoxiei Românești, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2010.

Grumel, V., „Nicodeme l’Hagiorite”, *Dictionnaire de théologie catholique*, commencé sous la direction de A. Vacant, continué sous celle de E. Mangenot, vol. XI, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1925.

Ionescu, Gheorghe C., *Lexicon al celor care, de-a lungul veacurilor, s-au ocupat cu muzica de tradiție bizantină*, București, Editura Diogene, 1994.

Păcurariu, Pr. Prof. Univ. Dr. Mircea, *Dicționarul Teologilor Români*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1996.

Petit, L., „Macaire de Corinthe”, *Dictionnaire de theologie catholique*, commencé sous la direction de A. Vacant, continué sous celle de E. Mangenot, vol. IX, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1925.

Raccanello, D., „Vasilij de Poiana Marului”, *Dictionnaire de Spiritualité: Ascétique et Mystique, Doctrine et Histoire*, vol. XVI, Beauchesne, Paris, 1992.

Ware, Kallistos „Philocalie”, în *Dictionnaire de Spiritualité: Ascétique et Mystique, Doctrine et Histoire*, vol. XI, p. I, Beauchesne, Paris, 1983.

Lucrări în volum

Andronic, Ierom., *Istoria de la începutul sfintelor mănăstiri Neamțul și Secul*, Mănăstirea Noul Neamț, Tighina, 1858.

Anghelescu, Antim, *Scrisorile unor monahi. Scrisoarea starețului Atanasie către starețul Paisie. Răspunsul starețului Paisie către starețul Atanasie*, Buzău, 1947.

Anton, Fabian, *O istorie cronologică a Sfântului Munte Athos*, Editura Paralele 45, Pitești, 2008.

Arseniev, N., *La Sainte Moscou. Tableau de la vie religieuse et intellectuelle russe au XIX siècle*, Paris, 1948.

Băbuț, Gheorghe, *Viața Sfântului Antonie cel Mare (251-356). Regulamentul vieții pustnicești al Sfântului Antonie. Scurt istoric al Sfântului Munte Athos*, Editura Pelerinul Român, Oradea, 1991.

Bălan, Arhim. Ioanichie, *Vetre de sihăstrie românească. Secolele IV-XX*, București, 1982.

Idem, *Pateric românesc ce cuprinde viața și cuvintele unor cuvioși părinți ce s-au nevoit în mănăstirile românești, sec. XIV-XX*, București, 1980.

Belovidov Agapit, schiarhimandrit, *Жизнеописание в Бозе почившего оптинского старца иеросхимонаха Амвросия. Biografia adormitului întru Domnul Ieroschimonah Ambrozie – starețul de la Optina*, Moscova, 1900.

Berechet, Ștefan, *Autobiografia starețului Paisie Velicicovschi*, Iași, 1918.

Bianu, I., Hodoș N., Simonescu, D., *Bibliografia românească veche*, Editura Academiei Române, vol. II (1717-1808), București, 1910.

Idem, *Bibliografia românească veche*, vol. III (1809-1830), Editura Academiei Române, București, 1912.

Bodogae, Theodor, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Editura Paralela 45, București, 2003.

Botsis, P., *Ο Όσιος Παΐσιος Βελιτσκόφσκυ*, Atena, 1990.

Briancianinov Ignatie, ierarh, *Аскетические опыты*, том I-VII (Experiențe Ascetice, vol. I-VII, Colecția completă a lucrărilor în VII volume), alcătuit de Olga Șafranovo, edit. Plomnik, Moscova, 2001.

Caproșu, Ion; Chiaburu, Elena, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus* editat de I. Caproșu și E. Chiaburu, vol. III-IV, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009.

Cartoian, N., *Cărțile populare în literatura românească*, Vol. I-II, București, 1974.

Cavarnos, Constantine, *Ancorați în Dumnezeu. Viața, arta și gândirea monahală în Sfântul Munte Athos*, traducere din limba engleză de Ioana Dumitrache-Lupescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.

Cetfericov, Serghie, *Paisie starețul mănăstirii Neamțului din Moldova. Viața, învățătura influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*, Traducere din rușeste de I. P. S. S. Dr. Nicodim, Patriarhul României, Ediția a 2-a, Editura și Tiparul sfintei Mănăstiri Neamțu, 1940.

Idem, *Moldavskij starec Paisij Velicovskij. Egojizni, ucenic i vlijanie na pravoslavone monașestvo*, Paris, Ymca Press, 1976.

Idem, *Starets Paisii Velichkovskii, His Life, Teachings and Influence on Orthodox Monasticism*, Nordland P. Co., Belmont, Massachusetts, 1980.

Idem, *The Life and Ascetic Labors of Our Father, Elder Paisius, Optina Version by Schema-monk Metrophanes*, St. Herman of Alaska Brotherhood, Platina, California, 1976.

Idem, *The Life of Paisij Velicovskyj*, Translated by Jeffery Michael E. Featherstone with an Introduction by Anthony-Emil N. Tachiaos. Harvard University Press 1989.

Crainic, Nichifor, *Sfințenia împlinirea umanului*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1993.

Dudaș, Florian, *Cărți rare, contribuții la bibliologia românească*, Oradea, 2017.

Eczempearskii, V.V., *Старчество. Дар ученичества (Starețismul. Darul ucenicesc)*, edit. Руссико, Moscova, 1993.
Феномен русского старчества. Примеры из духовной практики старчества. Fenomenul starețismului rus. Exemple din practica duhovnicească a stareților, Editura Bisericii Ortodoxe Ruse, Moscova, 2006.

Gonis, D., *Το συγγραφικόν έργον του Οικουμενικού Πατριάρχου Καλλίστου Α΄*, Atena 1980.

Golitzin, Ierom. Alexander, *Mărturie a Sfântului Munte*, trad. de Ioana Dumitrache Lupescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006.

Hainsworth, C. D., *Starets Paisy Velichkovsky (1722-1794). Doctrine of Spiritual Guidance*. A Doctoral Dissertation directed by Rev. Thomas Spidlik, S. J., Roma, 1973.

Hristou, P., *Το Άγιον Όρος*, Atena, 1987.

Iatsimirski, Al., *Slavianskia i russkia rukopisi rumînskih bibliotek*, Skt. Peterburg, 1905.

Ionescu, Gheorghe C., *Muzica bizantină în România*, București, Editura Sagitarius, 2003.

Iorga, Nicolae, *Monastirea Neamțului. Viața călugărească și munca pentru cultură*, Vălenii de Munte, 1912.

Istoria monahismului ortodox românesc de la începuturi până în prezent, vol. I-II, Basilica, București, 2014.

Joantă, Pere Romul, Roumanie, *Tradition et culture hesychastes*, Abbaye de Bellefontaine, 1987.

Kanelos, K., *Ο Όσιος Νήφων ο Χίος, ο ηγιασμένος των Κολλυβάδων*, Ithaki, 2003.

Kiril, Patriarhul Moscovei, *Оптинский форум «Наследие России и духовный выбор российской интеллигенции»* (Forumul de la Optina „Patrimoniul Rusiei și alegerea spirituală a intelectualilor ruși”) Kaluga-Sihăstria Optina, 2006.

Ktena, Arhim. H, *Απαντα τα εν Αγίω Ορει ιερα λαθιδρυματα*, Athena, 1935.

Lăudat, I.D., *Istoria literaturii române vechi*, partea a III-a, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1968.

Leontiev, C., *Отец Климент Зедергольм, иеромонах Оптиной Пустыни. (Părintele Clement Zederholm, ieromonah la Optina Pustîni)*, Moscova, 1882.

Merticaru, Varlaam, *Literatura patristică în teologia românească*, vol. I, basilica, București, 2009.

Moldoveanu, Pr. Dr. Ioan, *Contribuții la istoria relațiilor Țărilor Române cu Muntele Athos*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007.

Moore, Arhim. Lazarus, *Sfântul Serafim de Sarov: o biografie spirituală*, trad. de Petru Bălan, Editura Agapis, București, 2002.

Nechifor, Pr. Vichentie, *Ctitorii și așezăminte românești în Sfântul Munte Athos*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2015.

Papadoulidis, K., *To kinema ton Kollybadon*, Athena, 1975.

Papadopoulos, St., *Ο Άγιος Μακάριος Κορίνθου, ο Γενάρχης του Φιλοκαλισμού*, ed. Ακρίτας, Atena, 2000.

Pelin, Valentina, *Paisianismul în context cultural și spiritual, sud-est și est European (secolele XVIII-XIX)*, Ediție îngrijită și revizuită de Acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Pontos, Chișinău, 2014.

Idem, *Paisianismul în context cultural și spiritual, sud-est și est European (secolele XVIII-XIX)*, Ediție îngrijită și revizuită de Acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Doxologia, Iași, 2017.

Procopan, Eugen, *Paisie Velicovschi (1722-1794). Schiță istorică despre viața și opera sa*, Tipografia Uniunii Clericilor Ortodocși din Basarabia, Chișinău, 1933.

Racoveanu, Gheorghe, *Viața și nevoințele fericitului Paisie*, Râmnicu Vâlcea, 1935.

Radovici, Amfilohie Arhim. *Η Φιλοκαλική Αναγέννηση του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα και οι πνευματικοί καρποί της*, Atena, 1984.

Rose, Seraphim, *Blessed Paisius Vdichkovsky, The Man behind the Philokalia. The Life and Ascetic Labours of Our Father, Elder Paisius Archimandrite of the Holy Moldavian Monasteries of Niamets and Sekoul. Optina Version*, St. Herman of Alaska Brotherhood, St. Paisius Abbey Press, Platina (California), 1979, 1994.

Soloviov, Alexandru, protoiereu, *Старчество (Starețismul)*, Lavra Sfânta Treime, 2009.

Stăniloae, Dumitru, *Din istoria isihasmului în ortodoxia românească*, Scripta, București, 1992.

Tachiaos, A. E., *Ο Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722 – 1794) και η ασκητικοφιλογολογική σχολή του*, Salonic, 1964.

Idem, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Thessaloniki-Los Angeles, 1981.

Idem, *The Revival of Byzantine Mysticism among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722-1794)*, Thessaloniki, 1986.

Teoclit Dionisiatul, *Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, βίος και τα έργα του, 1749-1809*, Atena, 1959.

Theologos Simonopetritul, Ieromonah, *Sfântul Paisie și ucenii lui în Sfântul Munte și în mănăstirea Simonopetra*, traducere

din neogreacă și greaca veche de Ierom. Nathanael Neacșu, Doxologia, Iași, 2014.

Sava, Pr. Prof. Dr. Viorel, *În Biserica slavei Tale. Studii de teologie și spiritualitate liturgică*, vol. I, II și III, Editura Doxologia, Iași, 2012.

Vasile, Vasile, *Mănăstirea Neamț – străveche vatră de cultură muzicală*, Doxologia, Iași, 2015.

Vlahos, K., *Η Χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή Μοναί και μοναχοί πάλαι τε και νυν*, Volos, 1903.

Vornicescu, Nestor, Mitropolitul Olteniei, *Primele scrieri patristice în literatura noastră sec. IV-XVI*, Craiova, 1984.

Ware, Kallistos, *Η εσωτερική ενότητα και η επίδραση της Φιλοκαλίας σε Ανατολή και Δύση*, Atena, 2004.

Житіє и писанія молдавскаго старца Паисія Величковскаго, (*Viața și scrierile starețului moldovean Paisie Velichicovsky*), ed. Sihastria Optina, Moscova, 1847.

Zaharopoulos, N., *Δωρόθεος Βουλησμάς επί τη βάσει των ανεκδότων αυτού επιστολών*, Tesalonic, 1969.